

Ne dovana: fenomenologinis kasdienės patirties tyrimas

R Ū T A L A T I N Y T Ė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Pasitelkiant fenomenologinės antropologijos ir kasdienių praktikų tyrimų instrumentarijų, straipsnyje pristatoma galimybė pažvelgti į šiuolaikiniame visuomenės gyvenime aptinkamą dovanų teikimą. Dėmesys skiriamas ypatingam atvejui – kai dovana taip ir lieka neįvykusi, neįgyvendinta, kitaip sakant, ne dovana. Nagrinėjami pašnekovų ir autorės asmeninės patirties aprašymai ir specialiai šiam tyrimui atlikti kokybiniai laisvos formos nestruktūruoti interviu su komentarais, būdingi fenomenologinei tyrimų kryptčiai. Atskleidžiama, kaip neįvykusios dovanos kartu ir atspindi, ir veikia tarpasmeninius žmonių ryšius, kaip šie patyrimai vyksta, įgyja reikšmę ir vietą atmintyje.

RAKTAŽODŽIAI: dovana, mainai, žmonių santykiai, kasdienių praktikų tyrimai, fenomenologinė antropologija.

ĮVADAS

Humanitarinių mokslų diskusijose dovanos yra išskirtinė tema, lydinti ne vienos teorinės minties kelią. Dovanų mainai buvo nagrinėti struktūriniu (Lévi-Strauss 1963; Mauss 2002), lingvistiniu (Benveniste 1997; Mauss 1997), socialiniu (Caillé 1994, 2007), ekonominiu ir politiniu (Bourdieu 1980, 2017; Sahllins 1997) požiūriais, taip pat buvo atsidūrę egzistencinės ir fenomenologinės filosofijos (Schutz 1962; Merleau-Ponty 1964; Jackson 1998) ir jos kritikos (Derrida 1991, 1992a, 1992b) akiračiuose. Analizuodami dovanomis piešiamus žmonių tarpusavio santykius, kaip neverbalinės kalbos sistemą, vargu ar berastume ką nors nauja, kas šioje socialinėje gramatikoje, kalbant apie dovanas bendru jų pavidalu, dar nebūtų aprašyta.

Šiame teoriškai apibendrintame dovanojimo fenomeno paveiksle atokiau lieka atskirų kultūrų, taip pat ir lietuvių, niuansai ir asmeninės patirtys, struktūriškai identiškios, bet reikšmės požiūriu – unikalios. Patirties asmeniškumas dėl duomenų stokos, nutolusio tyrimo objekto – dovanojimo – laikotarpio ir dėl gana griežtus apribojimus diktavusių vyraujančių metodologijų nebuvo atskleistas ir

lietuvių etnologų darbuose. Jie palietė tradicinius dovanojimo papročius kiek kitu aspektu – aprašdami, tipologizuodami ir konstatuodami dovanojimo bei aukojimo praktikas kaip istorinį faktą (Vyšniauskaitė 1958; Paukštytė-Šaknienė... [et al.] 2007; Vyšniauskaitė... [et al.] 2009; Balsys 2017 ir kt.). Kitokia – semiotinė lietuvių tradicinių vestuvių papročių analizė parodė, kaip dovana kuria įtampą ir galią Kito atžvilgiu, atitinkančią dovanojamo objekto vertę (Latinytė 2013), tačiau klausimas, kaip patiriama tai, kas vyksta, liko už istorinių šaltinių imanentiškumo ribų.

Dovanojimo praktika būdinga ne tik praeities, bet ir dabarties kultūrai. Šiuolaikines dovanojimo praktikas pažinti galime „čia ir dabar“, ne per dokumentų įrašus, bet per gyvenančių žmonių patyrimus ir įspūdžius. Skirdama dėmesį šiuolaikiniam dovanojimui kaip kasdienei praktikai, kėliau klausimą, ką dovanos duoda – kaip dovanojimo metu randasi šio įvykio patyrimas, kaip jis yra įreikšminamas ir kaip ši reikšmė keičiasi laiko ir naujų patirčių akivaizdoje.

Tyrimo medžiagai pasirinkau kelias skirtingas neįvykusio dovanojimo patirtis. *Neįvykusi (neįgyvendinta / neišpildyta) dovana* – nėra specializuotas terminas; taip mano apibūdinama situacija, kai įprastas ir planuotas dovanos įteikimas arba jos gavimas neįvyksta ar įvyksta ne taip, kaip tikėtasi. Nekėliau tikslo išsemti visus įmanomus atvejus, tačiau norėjau išsigilinti, ką unikalios istorijos pasakoja apie tokį patyrimą ir jo suvokimą. Tyrimo akiratyje atsidūrė: 1) dovanos atsisakymas; 2) užmiršta gauta dovana ją gavusiojo ir dovanojusiojo akimis; 3) neišpildyta dovana; 4) žmonių santykis, kuriame dovanų apskritai nebuvo. Aprašomi patyrimai yra saugomi asmeniniame archyve ir buvo užfiksuoti keliomis formomis: a) kaip iš praeities išnyrantys pateikėjų arba mano pačios prisiminimai, užrašyti kaip džiaksoniškoji „gyvenimo istorija“ (*life story*, žr. Jackson 1998: 23), tampanti įrankiu norint pažvelgti į patirtį iš šalies (plačiau apie tai bus kalbama skyrelyje „Užmirštos dovanos“); b) neredaguotos nestruktūruotų interviu ištraukos, kuriose pateikėjai pasakoja savo patirtis; c) mano, kaip klausiančiojo ir klausančiojo, tolygiai dalyvaujančio dialoge, refleksija, kaip pasakojimas veikia santykį su kalbančiuoju. Pateikėjų prašymu jų vardai pakeisti, nurodytas amžius, o ten, kur neįvardyta, yra mano pačios pasakojimas.

Pasirinktas metodologinis pagrindas – antropologinis kasdienių praktikų tyrimas, kaip etnografijos ir antropologijos atšaka, skirta suprasti, kaip vyksta patirtis, su kuria susiduriame. Į kasdienį gyvenimą neužtenka žvelgti kaip į etnografinį faktą. Kasdienybės studijų metodologija paremta subjektyviu „čia ir dabar“, o kasdienio pasaulio pažinimo galimybė yra nuolat kintanti, savita. Fenomenologinėje prieigoje pagrindinis dėmesys sutelkiamas į patirtį ne kaip į faktą, bet kaip į jauseną, saistomą intersubjektyvių ryšių.

Fenomenologinės antropologijos tyrimas reikalauja pripažinti, kad atpasakojama patirtis atkurama iš naujo, o pats pasakojimas patirtį keičia ir iškrinta iš

kasdienybės – juk tai pokalbiai apie tai, apie ką paprastai žmonės tarp savęs nekalba. Todėl tyrimo akiratyje atsiduria patyrimo visuma, apimanti ne tik tekstą, bet viską, įskaitant klausytoją. Tokį būdą – į tyrimo lauką įtraukti jautrias kasdienes ir asmenines praktikas, neatsiejamas nuo tiriančiojo dalyvavimo – pasitelkia Michelis de Certeau ir Luce Giard (de Certeau 1990; de Certeau, Giard, Mayol 1998: 149–155). Fenomenologiniame tyrime „privilegiuojamą“ asmeninę patirtį gina bei savo darbuose taiko ir Elizabeth Behnke (2010), ir daugiau autorių. Plačiau kasdienių praktikų tyrimo būdus aprašė M. de Certeau (1990; de Certeau, Giard, Mayol 1998), Benas Highmore'as (2002), Éricas Chauvier (2014, 2017), o lietuviškosios kultūros kontekste – Giedrė Šmitienė (2000, 2014, 2017, 2018) ir Jurga Jonutytė (2011, 2017).

Asmeninio patyrimo lauke atsiduriantis klausytojo žinojimas apie tekste antroje vietoje liekantį kontekstą, susijusį su pašnekovų iš artimos aplinkos gyvenimo aplinkybėmis, taip pat tampa fenomenologinio aprašymo dalimi. Neignoruojamas klausančiojo ryšys su pašnekovu leidžia pažinti iš patirtų įvykių ir veiksmų į pasakojimo situaciją persikeliantį juslinį potyrį ir tarpasmeninių santykių kaitą.

Fenomenologinė prieiga, tiriant kiekvieno skyrelio pradžioje pateikiamą medžiagą, nereikalavo paaiškinti kasdienybės priešasčių, funkcijų, veiksmų ir daiktų kategorijų. Ji pasitelkta siekiant atskleisti, kas ir kaip yra patiriama, taip pat norint užčiuopti dvigubą subjekto santykį su pačiu savimi ir pasauliu. Kaip tik šis intersubjektyvus patyrimas kiekviename įvykyje yra unikalus ir asmeninis.

DOVANOS ATSIŠAKYMAS

Ar yra buvę situacijų, kad būtų dovaną gauti arba teikti nemalonu?

– Manau, kad visos dovanos... Čia gal reikėtų formaliai skirti – yra dovanos ir „dovanos“. Mano viršininkas prieš kokius penkis metus yra man padėjęs, gan realiai tokioj gan darbinėj situacijoj. Padėjo, ir aš pasijaučiau skolingas. Nuėjau ir nupirkau tradiciškai gero viskio „Vynotekoj“ ir atitįsiau jam. Ir iš esmės, kaip ir jau minėjau, kad tos tradicinės dovanos, ypač mano darbe, jos labai gerai veikdavo. Ta prasme, būdavo tokia savotiška valiuta, labai paprasta. Tai yra, prašaisi ten kokią dieną išėiginės, viršininkas tau leidžia ten tą dieną anksčiau išeiti iš darbo ar dar kažkas, ir kai jau susikaupia toks kritinis kažkoks tų dienų ar valandų kiekis, ir tada jau tu varai į parduotuvę, atneši butelį. Ir tas butelis irgi nėra taip, kad tas viršininkas jį paima ir nusineša namo. Tiesiog būna kažkoks bendras balius, tai jis ištraukia ten kažkiek tų butelių ir mes viską, tas dovanas savo, ir geriam. Bet grįžtant prie to, žinai, paskutinio, tai jau pas mus kokie dešimt metų labai smarkiai ta sistema ir pasikeitė, ir jauni žmonės atėję, ir keičiasi išvis. Tai aš atsitemčiau tą gerą viskį. Aš jaučiausi visiškai užtikrintas ir normaliai jaučiausi, nes šimtą kartų tą darydavau anksčiau. O jisai pasikeitė veide ir sako: „Paimi – ir varai iš čia!“ Ir aš tada tris

minutes stovėjau ir negalėjau suprasti, kame čia reikalas. Aš juk nei pinigų jam atnešiau, nei kažkas tokio. Ir labai taip pasijaučiau nepatogiai. Nes jisai nepriėmė. Kategoriskai.

– *O kodėl jis nepriėmė, kad nereikėjo?*

– Jisai pasakė, kad jisai nieko nepadarė ir kad aš neteisingai interpretavau tą situaciją; ir kad čia viskas yra tvarkoj, ir jokių butelių aš niekam neturiu nešti, ir taip toliau. Tiesiog gal taip iš jo pusės, jis... nu... gerai, baigėsi taip, kaip baigėsi.

– *Jis tarsi nepriėmė dovanos neįgdamas, kad jis pats tau nieko nepadarė?*

– Jo, jisai todėl, kad paslaugos nebuvo, todėl ir dovanos nereikia. (Edvinas, 48 m.)

Aš jaučiausi visiškai užtikrintas ir normaliai jaučiausi, nes šimtą kartų tą darydavau anksčiau, – sako pašnekovas apie planuotos teikti dovanos patirtį, kuri kitą akimirką išslydo it žemė iš po kojų: *O jisai pasikeitė veide ir sako: „Paimi – ir varai iš čia!“ Ir aš tada tris minutes stovėjau ir negalėjau suprasti, kame čia reikalas*, – štai ši sustojusio laiko akimirka ir tapo pagrindiniu tekste tiriamu objektu, kurį aptikau ne tik pirmajame, bet ir toliau pateikiamuose kitų pateikėjų interviu bei pasakojimuose. Iš įprasto socialinės patirties lauko iškritusi akimirka, nepaklususi papročių kodui, bet išliekanti jo numatomų reikšmių lauke, iškelia būtinybę iš naujo įvertinti santykį, kurį neįvykusi dovana turėjo nubrėžti. O šiame santykyje tarp Subjekto ir Kito tik vienas iš jų gali būti pažinusi ir įreikšmintas.

Edvinas pačioje pasakojimo pradžioje mini dovanas ir „dovanas“, – kaip tik šioje vietoje ir reikia suklusti: kad ir kaip būtume linkę pavadinti socialinius santykius brėžiančius mainus, pateikėjo pasakojime joks kitas terminas neišsprūsta ir cituotą epizodą jis pasakoja klausiamas būtent apie dovanas. Tarp kolegų vykstantys mainai suvokimo ir kalbos lygmenyje pasakotojui vis tiek yra dovanos – tiek po kabinetą įprastai keliaujantys buteliai, tiek šis, vienintelis, išslydęs už pasaulio nuspėjamumo ribų.

Sekti plonyte riba tarp dovanos ir „dovanos“ – tai sugrįžti prie reikšmės ištakų: reikšmė atsiranda tik per skirtumą, o jos atpažinimas – per skirties pajautimą. Aprašytoje situacijoje šiuo skirtumu tampa įtampa tarp į(si)pareigojimo ir atsiskaitymo arba atsilyginimo, tarp asmeninio ryšio buvimo ir jo vengimo.

Claude'as Lévi-Straussas visus žmonių santykius suvedė į keturias galimybes: abipusis įsipareigojimas, abipusis atsiskaitymas, teisės (kreditoriaus) ir pareigos (įsiskolinusiojo) (*mutuality, reciprocity, rights, obligations*), ir teigė, jog tarp dviejų žmonių gali būti ir kelių santykių derinys (Lévi-Strauss 1963: 49). Dovanų cirkuliacija kabinete iš dalies veikė klasikiniu ekonominių mainų principu – kaip atsiskaitymas, nepaliekantis saitų. Ir vis dėlto toks ekonominis suvokimas, ilgai veikianti ir nekvestionuojama kasdienybė išsidavė nesantys tuo, kuo sutartinai buvo laikomi. Jeigu tai būtų ekonominiai mainai, jie reikalautų abipusio atsiskaitymo, leidžiančio pamiršti galėjusį susieti ryšį, – parduotuvėje atsiskaitę už pirkinis jūs

veikiausiai nė nepastebėsite ant kortelės užrašyto kasininkės vardo. Patyrimo požiūriu, papasakota istorija tapo kitokia nei tikėtasi. Nerašyta paslaugų ir dėkingumo taisyklė tarp papasakotos ištraukos subjektų veikė ne kaip abipusis atsiskaitymas, bet kaip abipusis įsipareigojimas arba dėkingumas, reikalaujantis nuolat atnaujinti, aktualinti siejantį ryšį. Būdamas bendruomeninis ir todėl nuasmenintas, šis ryšys veikė ne subjekto savęs paties suvokimą, bet Aš suvokimą Kito atžvilgiu.

Prisiminkime dialektinį dovanos aspektą, kai dovana gali būti teigiama arba neigiama, užnuodyta, „ir tai nutinka nuo tos akimirkos, kada dovana paverčia kitą įsiskolinusiu“ (Derrida 1991). Dovana, „duodama vieno žmogaus, jo pagaminta ar esanti jo nuosavybė, suteikia jam galią kito žmogaus, kuris ją priima, atžvilgiu. <...> Tai yra kerėjimas <...>, kuris visam laikui sujungia tuos, kurie dalyvauja [dovanojimo veiksmė] ir kuris visada gali atsisukti prieš vieną iš jų, jei šis negerbtų įstatymo“ (Mauss 1997: 28–30). Todėl juodoji dovanos pusė – vengtiną įsipareigojimą, kuris įsigalioję priėmus dovaną – gavėjo turi būti neutralizuota ir pakeista kita santykio forma, taip siekiant išvengti nepageidaujamų pasekmių.

Jausdamasis skolingas už paslaugą, Edvinas norėjo tą įtampą panaikinti. Socialinio kodo požiūriu, tai atlikti padėtų perėjimas nuo dovanų mainų prie ekonominių mainų – nuo įsipareigojimo prie atsiskaitymo, nepaliekančio saitų ateičiai. Tokia situacija nereta net tradiciniuose papročiuose, pavyzdžiui: „Po peržiūrų kuriai iš pusių vedybų atsisakius, merginos tėvai apmokėdavo piršliui išlaidas už piršlybų metu išgertą jo degtinę, o piršlys su jaunikiu grąžindavo gautąsias dovanas“ (Vyšniauskaitė, Kalnius, Paukštytė-Šaknienė 2009: 300). Atsiskaičius už degtinę ir grąžinus dovanas, nebelieka įsipareigojimo imti antrą pusę į žmonas ar vyrus, o kartu šis gestas yra ir kalba, pasakanti, kad vedybų nebus.

Edvino papasakotoje istorijoje, deja, įvyko priešingai – dovanos adresatas paneigė buvimą adresatu ir skolos buvimą: *Jisai pasakė, kad jisai nieko nepadarė*. Kartu jis paneigė ir ekonominių mainų galimybę – jeigu įvykusią paslaugą įtrauktų į mainų grandinę, ji taptų ne abipusio atsiskaitymo, bet abipusio įsipareigojimo aktu. Stabtelėjimas laike (*Ir aš tada tris minutes stovėjau*) ir nepatogumo būseną žymi santykio suvokimo slinktį. Viršininkas, kaip Kitas, iki šiol suvoktas bendruomenės, bet ne asmeniškų santykių lygmeniu, pasirodė besąs daug asmeniškėsnis, negu norėtų ar galėtų toks būti, jei sutvirtintų šį neartikuliuotą ryšį priimdamas dovaną. Situacijos paradoksalumas ir drama šiuo atveju įvyko dėl to, kad santykio atsisakymas kaip tik ir parodė jo buvimą, asmeniškumą ir tokio pernelyg artimo asmeniškumo nepageidavimą. Įdomu, kad šios suvokimo slinkties įtampa persikėlė nuo patirties įvykio į atsiminimo įvykį ir tapo naujo patyrimo dalimi šios istorijos klausantis. Pabandyčiau tai iliustruoti fenomenologinio aprašo intarpu, nes šis interviu yra neatsiejamas nuo jo konteksto.

Pašnekovas – artimas šeimos draugas, visų pasisėdėjimų kompanionas, bet niekada iki tol mudu nebuvom susėdę vieni dviese. Jaudinausi važiuodama į svečius jo kalbinti, neramu buvo dėl keisto interviu klausinėtojo ir respondento amplua, vėlėsi liežuvis ir pylė prakaitas. Iki šiol diktofono įrašė negaliu klausyti savo pirmųjų žodžių, dirbtinių ir negrabių, betgi reikėjo nuo kažko pradėti. Dovanos yra tokia paranki tema, kad pašnekovai iš pat pradžių jaučia pareigą ir uoliai vardija visokias dovanojimo progas ir daiktus. Ir tik vėliau išgirstu kalbant, iš lėto, atsargiai, apie tai, kas jautru ir asmeniška, ir ypač – kada buvo pasijausta nesmagiai.

Edvinui pasakojant apie vaikystę, tėvus ir artimuosius, o man kremtant riešutus ir gurkšnojant arbatą su kondensuotu pienu, mūsų pokalbis jau buvo tapęs visai nuoširdus ir laisvas, kai staiga pajutau smilktelėjusią įtampą – tai akimirka, kai supranti, kad žmogus pasakoja labai intymią istoriją apie nepatogią akimirką ir apėmusį jausmą, apie kurį niekam iki tol nebuvo sakęs. Įsitempia ir save pamačiau lyg iš šono, kaip žmogų, netikėtai gavusį privačią klausyklą ir psichoanalitiko kušetę ir besiklausantį seniai pažįstamo bičiulio, kuris dar niekad nebuvo taip arti ir toks atviras.

Atmestą dovaną įreikšminusios nejuokumo akimirkos įtampa tokia didelė, kad juntama net kūnu. Cituotame fragmente ji sustingsta laike (*...tris minutes stovėjau ir negalėjau suprasti, kame čia reikalas*); o štai kiek toliau tame pačiame interviu su Edvinu, kurio viso čia nepateikiu, nepatogumas ir dvejonė dėl dovanos buvo paminėti kitokiame kontekste – gydytojo kabinete – ir atpažįstami per kūno pokyčius, įgaunantys net peilio pavidalą (*...man tai yra visiškas peilis, aš raudonuoju ir man sudėtinga*).

„Už kadro“, gal geriau būtų sakyti „anapus diktofono“, ši jusles suvirpinanti įtampa paliečia ir klausantįjį – jį irgi išmuša prakaitas girdint bičiulį, „kuris dar niekad nebuvo taip arti ir toks atviras“. Čia tampa svarbus dialogo metu užsimezgantis klausytojo ir kalbančiojo ryšys. Jautri akimirka, trims minutėms sustabdžiusi laiką viršininco kabinete, užgavo tą pačią stygą klausantis patyrimo sėdint fotelyje svetainėje. Akimirka sustoja dar kartą, o būdamas klausytoju nejučia imi stebėti save iš šalies, jausdamas, kaip turėjo užkaisti žandai tąkart viršininco kabinete, nes dabar jie kaista istorijos klausantis, o gal net ir skaitant.

Šios sustojusio laiko akimirkos metu įvykstantis savirefleksijos veiksmas sukuria distanciją tarp fenomenologijai svarbaus suvokiamo Aš – savęs paties ir Aš – klausančiojo, esančio santykiyje su Kitu. Šiuos du Aš suvokinius siejanti visuma ima panašėti į vienas nuo kito tolstančius polių jungiančią prarają. Sustingęs laikas ir spengimas ausyse, kuris, regis, trunka taip ilgai, kad imi matyti save iš šalies, jausliškai įkūnija šių dviejų egzistuojančių santykių (Aš su savimi ir Aš su Kitu) tarpusavio ryšį. Beišnykstančio Aš akimirka, liaudies frazeologijoje nusakoma kaip „norėjau prasmegti skradžiai žemės“, apibūdina fiziškai juntamą jausmą, apninkantį

iškritus iš nuspėjamo įsivaizduoto pasaulio, kai staiga supranti Aš santykį su Kitu esant ne tokį, kaip manei.

Negalėjimas paveikti pasaulio pagal įprastą bendravimo kodą, kuriuo yra nubrėžiami, keičiami ir palaikomi tarpusavio santykiai (*tos tradicinės dovanos, ypač mano darbe, jos labai gerai veikdavo. Ta prasme, būdavo tokia savotiška valiuta, labai paprasta*), nubloškia už būties ribų. Kai esi bejėgis ir nesuprastas, kyla dvejonė, ar esi. Nebūties įspaudas trumpą neįtakumo akimirką laiko atžvilgiu paverčia begaline.

Dovanos atsisakymas išmuša iš vėžių, vieną akimirką atimdamas laiko buvimo galimybę, paaiškėja, kad Kitas nėra tas ir toks Kitas, kurį Subjektas vertino savo santykyje su juo. Racionali sąmonė pasimeta, ir kol ji nerado naujo Aš santykyje su Kitu, vienintelis įmanomas santykis lieka Aš santykis su savimi, atskirtas nuo pasaulio, nuo laiko, nuo būties pasaulyje.

Neįteiktos dovanos akimirką sustojusio laiko jausmas virsta savirefleksijos būseną, kai tuo pat metu tampama ir savo gyvenimo veikėju, ir stebėtoju, ir patirties fiksuotoju, ir skaitytoju. Patiriamos situacijos suvokimo akimirka tokiu būdu atlieka įreikšminimo judesį. Tai – atminties galimybė. Tačiau į atsiminimus patenka dovanos, įgijusios apmąstymo ir įtektinimo turinį, bet dovana gali išlikti nepastebima ir užmiršta, kai yra patogi ir nuspėjama.

UŽMIRŠTOS DOVANOS

O vyras ar yra ką nors tau padovanojęs, ką nors įdomesnio?

– Palauk, aš dabar galvoju... [*Pauzė*] ...kažkodėl aš neatsimenu... (Lina, 58 m.)

O gyvenimo draugės kokią dovaną [gal prisimeni]?

– Kažkaip tos dovanos labai buvo tokios, labai neromantiškos – ten kokia nors striukė. Labai buvo taip, maždaug, ateina kokia nors ten gimtadienio proga ir – „ko tau reikia?“ Dažniausiai taip ir perkam, sugalvoji, kažko reikia žmogui, tai ir perki. Kažkokį labai paprastą ir labai naudingą daiktą, o ne kažką tokio įspūdingo ar brangaus. Tai todėl ir nėra tokių [prisimintinų dovanų]. (Edvinas, 48 m.)

Ji [žmona] dovanojo kažką Kalėdų proga... Marškinėlių keletą. O Kalėdom... [*Galvoja*] ...neprisimenu, ką... O kadangi man pačiam pirkti dovanas buvo kančia, tai jai duodavau pinigų, ji nusipirkdavo, supakuodavo ir padėdavo pati sau po egle, ir buvo tuo patenkinta. (Vytautas, 50 m.)

Čia susiduriama su dovaną gavusiojo užmarštimi. Šie trys pamirštų dovanų atvejai nustebino; tačiau panašių buvo ir daugiau: ne vienas kalbintas pašnekovas niekaip negalėjo prisiminti bent vienos konkrečios dovanos, gautos iš savo sutuok-

tinio, net jei kartu buvo praleidę daugybę metų, ir sakėsi, kad kasmet kiekviena gimtadienio ir Kalėdų proga vienas kitam ką nors dovanojantys. Nejaugi vietos atmintyje neįgijusios dovanos liudija ryšio tarp žmonių nebuvimą? Jų išnykimas laike veikiau rodo užmegzto ryšio nesikeitimą, pastovumą, nepastebimumą. Per daugybę kartu praleistų metų, teikiant įprastų švenčių dovanas, nebuvo progos suabejoti ar sustiprinti siejantį ryšį taip, kad stabtelėtum apie jį susimąstyti ir dėl to atsimitum.

Jacques'as Derrida idealią dovaną pavadina visiška užmarštimi (*oubli absolu*), kai tą pačią akimirką, kai dovana įteikiama, tiek duodantysis, tiek gaunantysis turėtų ją užmiršti, sąmoningai nesuvokti. Jei yra dovana, dovanos duotis, rašo J. Derrida, ji neturi cirkuliuoti, mainytis. Ji, kaip dovana, jokiū būdu negali būti išėikvota mainų procese, judėjime ratu, kada yra sugrįžtama į išvykimo tašką (Derrida 1991: 18–19), tarsi Odisėjo kelionėje. Mainų rato figūra yra ekonomikos esmė, todėl dovana turi būti ne ekonominė. Ji neturi būti svetima šiam ratui, bet turi išsaugoti svetimumo ryšį, o tai paverčia dovaną neįmanomybe.

Ir vis dėlto tokia ideali dovana – ne mainų, ne įsipareigojimo ir ne atsiskaitymo pavidalu žmonių pasakojimuose pasirodo esanti įmanoma – išnykstanti ir palaikanti tarpasmeninį ryšį bei įprastą pasaulio tvarką, kuri neslysta iš po kojų ir nereikalauja nieko keisti. Nepažinaus pasaulio keliamos įtampos užmarštis yra ne kas kita, kaip ramybė.

Kita vertus, užmarštis suvokimas dovaną teikusiojo akyse įgyja visai kitokią reikšmę. Aš santykis su Kitu nėra tapatus Kito Aš santykiui su manimi, ir kai vienas ramiai sau nėra nenutuokia pamiršęs kažką, kas turėjo tapti įpareigojimu, kitam to suvokimas gali reikšti santykio pokytį. Apie tai – dar vienas pasakojimas, kuriame užmarštis lieka dovaną gavusiojo, bet ne dovanotojo pusėje.

Aš žinau tikrai, kad būdavo tokie variantai, kad kai mano vyrui reikėjo ką nors [kitiems] padovanoti, tai jis būdavo iš tų, kurie nesirūpina iš anksto, ir tada rinkdavosi iš to, kas yra namuose. O namuose visą laik ten tų skulptūrėlių būna, vazelių visokių ir taip toliau. Buvo „Jiesios“ porceliano fabrikas, kuris dabar gal jau žlugęs. Ir jie gamino vazes tokias labai gražias. Ir ta vazelė iš pradžių buvo padovanota, o paskui buvo paimta iš lentynos ir kitam padovanota. O šiaip mano vyras tai buvo iš tų, kurie, kai reikia dovanų, tai davai: ką čia mes dabar turime? Ką galėtume padovanoti? Jis neturėjo laiko rūpintis.

– Ar tu pykdavai?

– Nu tai aišku. Tą vazelę aš buvau gavusi dovanų iš mamos. O jis tada nieko neatsiklausęs ėmė ir išnešė ją kažkokiai ten Miko draugei. Va kaip buvo. Arba dar labai skaudžiai atsimentu, žinai, kokią istoriją? Aš, kai buvau studentė, važiauvau į Čekoslovakiją. Ir pameni, mums tada keisdavo labai mažai pinigų, ir aš ten uždirbau labai mažai. Ir aš žinau, kad aš sau nusipirkau tokį, kaip tais laikais labai [buvo] madinga, blizgantį lietpaltį

neperšlampamą, o vyrui – kaip buvo tais laikais tokios tos striukės, bet be apšiltinimo, tik nuo lietaus, sportinės tokios, irgi neperšlampamos. Ir kad [galėtum] įsigyti tuos daiktus, tai reikėjo sumokėti daug pinigų. Ir žinau, kad ten paskutinėm dienom aš net valgyt neturėjau iš ko pirkti toj Čekoslovakijoje. Ir kai važiuom namo ir sustojom Bratislavoje, tai mūsų pagrindinis racionas buvo batonas ir pomidorai, nes daugiau jau niekam pinigų neužteko. Tai va, ir aš jam parvežiau dovanų tą striukę. Ir paskui gavosi, kad, nepraėjus daug laiko, tas prakeiktas Mikas vėl atsivedė eilinę savo paną. Lijo lietus, reikėjo juos kažkaip išleisti į tą blogą orą, ir jis [vyras] tą striukę uždėjo tai panelei, kad nesušlaptų, ir kad jinai paskui atseit gražins. Taip, aišku, niekad ir negražino, nes Mikas savo paneles keisdavo kiekvieną dieną ar kas savaitę. Ir man buvo taip pikta, kad tai, kas man kainavo net fizinių kančių, kad jam [galėčiau] nupirkti tą daiktą, man teko pabadauti, tai jam, pasirodo, buvo svarbiau prieš kažkokią gražią panelę pasirodyti, kad jis jai savo striukę uždeda ir leidžia su ja išeiti iš namų. Tai buvo toks nevertinimas... Tiek metų praėjo, o aš iki šiol prisimenu. Toks „slap on the face“. Nes buvo aišku, kad jinai jos negražins, tos striukės, kur jinai gražins! Jo jo, yra tokių nepavykusių dovanų... (Lina, 58 m.)

Pamiršusi visas įprastas kasdienybės dovanas, kuriomis galbūt keitėsi su vyru, pašnekovė būtinai prisimena tą vienintelę dovaną, kuri neįvyko (tik ne iš karto). Laike nutolęs dovanos atšaukimas patenka į sukrėtusios ir įsireikšminusios patirties lauką kaip nuojauta, kad suvokiamas santykis su Kitu ima nykti, nes Kitas tai pačiai formai suteikia kitokią reikšmę. Įdomu, kad čia kaip tik suvokimas apie santykio slinkti sukrečia ir suardo pasaulio nuspėjamumą.

Laiko požiūriu, pirmiau minėtas Edvino viršininkas dovaną paneigė, jos atsisakė tą pačią akimirką, kai tik pasakotojas bandė ją įteikti. Linos nupasakotos dovanos vyrui – priešingai – buvo priimtos, tačiau jų reikšminis egzistavimas išliko aktualus tik jai pačiai, o ne jam. Tai, kas jai buvo dovana ir siejanti ryšio su Kitu figūratyvinė išraiška, vyrui buvo tuščias signifikantas, atviras naujoms reikšmėms ir ryšiams kurti.

Nesusikalbėjimas rodo tai, kad išsiskyrė vieno bendro suvokimo ir gebėjimo vienam kitą suprasti galimybė – taip artimumo ryšys su Kitu silpsta ir žeidžia lyg netekties šešėlis. Kitas vietoj artimo tampa svetimu, nes vienam reiškiantys objektai kitam nieko nesako. Tuo tarpu norėdamas įvertinti ryšį tarp savęs ir Kito neišvengiamai atsiduri akistatoje tarp savęs santykyje su savimi ir savęs – santykyje su Kitu.

Įtemptos tylos arba sustojusio laiko akimirka, kai ne suvoki, bet tiesiog pajunti Aš ryšį su Kitu esantį ne tokį, nesantį, atliepia prarastą pusiausvyrą – *equilibrium*, apie kurią rašo M. Jacksonas. Individo tikėjimasis turėti galią kontroliuoti savo likimą laikosi pusiausvyroje tarp Aš ir Kitas poreikių. Pojūtis, kad gali kontroliuoti savo gyvenimą ir likimą, suteikia teisingumo jausmą (*justice as fairness*), glūdinti visame supančiame pasaulyje kaip santykis su juo. Pasak M. Jacksono, „kontrolės jausmas ryšių atžvilgiu ir pusiausvyra tarp supančių pasaulių yra pagrindinis

žmogaus rūpestis“. Tuo tarpu „trauminės patirtys pasikėsina į įprastus lūkesčius ir išardo nusistovėjusio suvokimo būdus“ (Jackson 1998: 21–22, 23). Tada pasaulis slysta iš po kojų ir griūva tol, kol ryšiai su kitais yra permąstomi ir, tarsi derybose, nustatomi iš naujo, šitaip individui vėl atgaunant supančio pasaulio kontrolę.

Šios „derybos“, lemiančios Aš buvimą santykiyje su Kitu, yra įreikšminimo veiksmai. Kad jis taptų įmanomas, reikalingas patyrimo įtekstinimas. M. Jacksonas apie tokią galimybę rašo pristatydamas „gyvenimo istorijos“ sąvoką, atėjusią iš psichoaanalizės. Tam, kad galėtum iš naujo įvertinti santykį, turi sukurti galimybę jį perskaityti ir suprasti, o vietoj atsivėrusios prarajos suteikti jam naują reikšmę. „Kiekviena širdgėla gali būti įveikta, jeigu gali ją sudėti į pasakojimą“, – Michaelis Jacksonas cituoja filosofę Hannah Arendt (Jackson 1998: 23; Arendt 1958: 184). Tuo pačiu principu yra sukonstruoti ir visuomenės ritualai. Apie reikšmės perkėlimo galimybę papasakos dar dvi skirtingos „gyvenimo istorijos“ apie neįvykusias dovanas.

(NE)IŠSIPILDŽIUSI DOVANA

Į vieną tokią neįvykusią dovaną namuose tenka pažvelgti kas rytą ir vakarą. Mano buvęs vyras yra koncertų organizatorius, ir viename iš renginių kaip tik per savo gimtadienį koncertavo Andrius Mamontovas, didžiausia vakaro pažiba. Koncertas vyko Zarasuose, o man buvo pavesta nuvykti į netoliese esančias Dusetas pas žymiosios meno galerijos menininkus ką nors išrinkti jam dovanų. Sutarėm, kad bus gražu ir simboliška padovanoti ką nors iš Romualdo Pučeko asambliažų.

Pasiskambinusi nuvažiauvau į dailininko dirbtuves. Žymiausi asambliažai tuo metu buvo iškeliaevę į parodas, o namuose – likučiai įvairių laikotarpių darbų. Vieni labiau tapyti, kiti – labiau sukomponuoti iš daiktų, ką Pučekas išties meistriškai jautė ir mokėjo. Mano akys užkliuvo už gana masyvaus, senovišką indėno kaukę primenančio kūrinio, pavadinto „Deivė Milda“. Jos grublėtas veidas buvo surinktas iš kaimo buities rakandų: ližės, linų trintuvo, ratelio dalių. Senovės dievybės vardas ir egzotiška išvaizda man taip patiko, kad šį vieną ankstyvųjų darbų ir išrinkau dovanai. Tais laikais gana brangiai dovanai, už 300 litų.

Grįžtu su „Deive Milda“ į koncerto salą, rodau laimikį ir sulaukiu... visiško nusivylimo. Kad griezdas, kad jokio čia grožio, o ir nepatogu bus tokį didelį daiktą dovanoti, o paskui muzikantui namo vežtis, ir ką jis su juo veiks?! Žodžiu, dideliu mano liūdesiu, nei vyras, nei kolegos nepagyrė pirkinio, liepė slėpti jį kuo toliau. Andriui Mamontovui padovanojo koncerto plakate besipuikavusį juodosios keramikos puodą, pirtą iš Kernavės amatininkų, pilną grūdų. Simboliška, gražu, gerai atrodė ant scenos, o aš po visko grįžau namo su į celofaną suvyniota „Deive Milda“.

Ilgus metus asambliažas gulėjo užkištas už sofos. Mes su vyru atšokom vestuves, atšventėm krikštynas, dar vienas krikštynas, o paskui, po penkerių metų, atėjo laikas

pasukti skirtingais keliais. Vieną savaitgalį, kai jis darbavosi Zarasuose tokia pačiame koncerte, tėčio padedama išsikviečiau kraustytojus ir susirinkau iš tų namų visus savo ir vaikų daiktus, dalį baldų ir pasiėmiau „Deivę Mildą“.

Naujuose namuose deivė pagaliau buvo oriai pakabinta ant sienos. Išsinuomotus „naujus namus“ teko keisti dar tris kartus, ir visur ji keliavo drauge. Dabar Milda žvelgia ramiu medžio veidu įkurdinta jau nuosavų sienų širdy – svetainėje priešais virtuvę, prie lango, – ten ją gali pastebėti ir akylesni gatvės praeiviai.

Taip Andriui Mamontovui skirta dovana liko pas mane ir kantriai visur lydi. Pažvelgusi į ją vis galvoju, ar dainininkui ji vis dėlto būtų patikusi, ar būtų tokia brangi, kokia tapo man. Ir giliai širdyje neabejoju, kad taip, nes nuoširdžiai išrinkta dovana viduje turi turėti kažką gero ir šilto, kažką, kas išlieka net grubiai padažytame medyje, gal be didelio estetinio grožio, bet su prasmingu pasakojimu, kuri pratęsti galėtų laiko nudilintus rakandus kadaise iš namų į dailininko dirbtuves iškrausčiusios moterys.

Jei ant peties sėdintis antropologas būtų manęs paklaūšęs: „O kaip tu jautiesi kasdien žvelgdama į deivę Mildą ant sienos?“, būčiau pirmą kartą apie tai susimąsčiusi. Jaučiu nuoskaudą, neteisybės kartėlį ir ilgus metus trunkančias pastangas save pateisinti, kad tai buvo tikrai puiki dovana, geras pasirinkimas, tai nebuvo klaida, bet tada blogi bus tie žmonės, kurie manęs nesuprato ir peikė. Patirta neįvykusios dovanos įtampa pasivydamo mane visur, kur bekeliuodavau, ir kiekvieną kartą vis naujuose namuose gręždama sieną masyviam varžtui (asambližas didelis ir sunkus) aš save ramindavau atitaisydamą skriaudą – štai, dabar jau viskas savo vietose, Milda kabo, ji puošia kambarį, atrodo neįprastai ir įspūdingai, ir tai buvo puiki dovana. Tokia, kokią norėtum padovanoti pats sau. Taip ji ir tapo dovana sau, tik ne nuosava, o neribotam laikui pasiskolinata iš žymiojo muzikanto, kuris taip niekad apie ją ir nesužinojo.

Rašant asambližo istoriją dingtelėjo mintis, kad ją galbūt kada nors perskaitys pats Mamontovas. Nusijuoks ir pasakys, ar jam būtų patikusi ta dovana. Tada nusigąstu: neliktų nieko kita, kaip išpildyti neįvykusią istoriją – įteikti dovaną ir jos netekti.

Papasakota „gyvenimo istorija“ apie „Deivę Mildą“ leidžia patyrimo įtampą (griūvantį pasaulį) perkelti už teksto ribų – skaitančiajam. Tai – kūrybos judesys. Imantinė Aš suvokianti sąmonė per reikšmės atpažinimą tokiu būdu gali patikėti įmanomu prisilietimu prie Kito aš. O tai yra ne kas kita, kaip būdas kontroliuoti, paveikti pasaulį.

M. Jacksonas apie tai kalba analizuodamas, kaip žmogus veikia susidūręs su „ne-reaguojančiu Kitu“ (*unresponsive other*) – mirusiu, kurčiu, nesąmoningu ir pan. – ir bando atgauti pasaulio kontrolę. Tam vartojama „meistriškumo žaidimo“ (*mastery play*) sąvoka, leidžianti rekonstruoti, perkurti, pakeisti situaciją, kurioje pasijutome nepatogiai. Tai – veiklos būdas, kai pati situacija, objektyviai žvelgiant, lieka nepasikeitusi, bet transformuojama šios situacijos patirtis (Jackson 1998: 23).

Iš pasyvaus bejėgiškumo žmogus gali pereiti į aktyvumą pasiekdamas „meistriškumą“. Tokio žaidimo metu intersubjektyvūs ryšiai pakeičiami subjekto ir objekto ryšiu, kurį gali keisti nebijodamas ateities, priklausančios nuo imanentiško Kito. Tokiu žaidimu tampa menas, ritualas ir religinė elgsena. Kitaip tariant, negalėdamas kurti ryšio su turiniu – kitu subjektu, nes šis ryšys nutrūko arba yra neįmanomas, nes subjektas neatsako, žmogus, pasitelkdamas žaidimą, kuria ryšį su turinio forma ir suteikia jai naują reikšmę.

„Deivės Mildos“ atveju išslystančios žemės akimirka, nusivylimas ir nepritarimas išrinktai dovanai, jos dovaniškosios būties paneigimas įvyko išpeikimo metu ir sujudino ryšį su nepritariančiais, išskėlė būtinybę jį iš naujo įvertinti. Šios, tam tikra prasme trauminės, patirties akivaizdoje subjektas ieško naujo pavidalo, galinčio įreikšminti jo Aš ryšį su savimi ir Aš ryšį su Kitu kaip visumą. Negalėdamas paveikti Kito, nepriklausančio sąmonei, subjektas šį ryšį transponuoja į „žaidimo“ objektą, kuriuo tapo deivės Mildos paveikslas. Transformuodamas situacijos patirtį, subjektas į savo rankas susigrąžina pasaulio kontrolę ir šį veiksma rituališkai kartoja kiekvieną kartą, steigdamas naują pasaulio tvarką – keliaudamas į naujus namus, – taip kaskart iš naujo nustatydamas savo santykį su įgyta patirtimi.

Pirminis dovanos adresatas, kuriam ji turėjo būti skirta, šioje situacijoje niekur nedingsta, nes į jį nukreiptas intencionalumas nebuvo pažeistas – tai ne jis atsisakė dovanos ir toli horizonte vis dar išlieka jos intencionali adresu. Lygiagrečiai tas pats objektas – deivės paveikslas – gyvena kitą jam suteiktą reikšminį gyvenimą kaip „žaidimo“, ritualo dalis, pakeitusi nutrūkusį ryšį su buvusiais artimaisiais.

Šioje istorijoje visiškai nesvarbu, kokia buvo objektyvi tikrovė ar priežastys, lėmusios vėlesnį išsiskyrimą su vyru. Tačiau į išsiskyrimo reikšmių lauką įsiliejęs asambliažas tapo forma, pakeitusia nebesiekiamą turinį (santykį su nebe-artimuoju) ir įgijusia naują reikšmę (savo pačios namų).

Ištraukoje sudėtą patyrimą, jo refleksiją ir atpasakojimą susiejo kiekviename iš jų pasikartojanti įtampa, kuri buvo aktuali ir Edvino pasakojime. Ši įtampa, kaip individo patiriama distancija tarp jo paties ir jo statuso, esančio pusiausvyroje su kitais, atveda prie Marcelio Mausso ieškojimų, kaip paaiškinti Polinezijos genčių žodžius *mana* ir *hau*, nusakančius „dovanos dvasią“ (Mauss 2002: 14–17). Vėliau šios užduoties ėmėsi Maurice'as Merleau-Ponty ir žodį *mana* išaiškino kaip individo suvokiamą faktą apie tai, kad yra tam tikri lygiaverčiai ryšiai, jungiantys tai, kas duodama, gaunama ir vėl grąžinama (Merleau-Ponty 1964: 114–126). Filosofas tai apibūdina kaip faktą, kad individo elgsenai būdingas dvigubas ryšys – su juo pačiu ir su Kitu, kuris reikalauja nematomos abi priešybės apimančios visumos. Kitaip tariant, jeigu pateikto pasakojimo herojė būtų polinezietė, tai indėniškasis Mildos paveikslas turėtų savyje magiškąją dvasią, kuri liko nepaleista į pasaulį. Norint išvengti neužbaigti mainų rato, „nuodo“, tenka ieškoti kito santykio, kaip ritualinio pasaulio tvarkos atkūrimo veiksmo.

SANTYKIS BE DOVANŲ

„Įsivaizduoji, močiutė Leokadija per visą gyvenimą nėra padovanojusi nė vienos dovanos. Nei tau, nei sesei“, – sakė mama. Aš nustebau – niekada seniau apie tai negalvojau, o dabar ta mintis nepaliko. Močiutės urna buvo pašarvota po aukštais Olandų rūmų skliautais. Ji žuvo per gaisrą, savo buto virtuvėje.

„Net per tavo vestuves aš jos prašiau nieko nepirkti, tik padovanoti seną tarybinę knygą „Valgių gaminimas“, nes žinojau, kad tokią turi. Ten labai gera knyga, su visais paprastų patiekalų receptais. Bet per vestuves ji atėjo be nieko ir tyliai teisinosi, kad namie jos nerado“, – pasakojo mama.

Gaisras močiutės namuose kilo jai šildant pusryčius (o gal pietus?), saulėtą ir vėšų pavasario vidudienį. Skambino mama, iš policijos išgirdusi tragišką žinią, labai susijaudinusi ir jausdama kaltę prašė, kad aš nuvažiuočiau. Tą dieną tėtis buvo komandiruotėje, o ji pati labai bijojo, be to, nebuvo giminaitė, tik marti. Reikėjo artimiausio šeimos nario, kuris galėtų įvykio vietoje atpažinti kūną.

„Tu negali verkti, alpti ar drebėti, tu moki valdyti automatinį ginklą ir davei priesaiką ginti savo šalį, tu negali išsigąsti sudegusio žmogaus“, – raminau ir drąsinau save kelyje link močiutės namų, lyg tai galėtų kaip nors padėti įveikti mirties baimę.

Močiutės namai – visai netoli nuo ten, kur tuo metu gyvenom, vos per gatvę nuo mano vaikų darželio, kur jie dabar greičiausiai miegojo pietų miego. Niekada nebuvau pas močiutę buvusi, namą suradau pagal adresą. Ugniagesiai, jauni vaikinai, pavargę, suodini ir nusiminę, bandė atgauti kvapą laiptinėje ant laiptų. Aplink tvyrojo aštrūs besisklaidantys dūmai, visur suodžiai, purvas, vanduo ir seniai neplautos laiptinės smėlis.

„Neišsigąskite, ko gero, labiausiai sukrečiantis bus buto vaizdas. Turėkite omeny, kad apdege žmonės paprastai atrodo ne pagal amžių jauni, bet jūs tiesiog pabandykite atpažinti“, – sakė labai ramus ir rūpestingas pareigūnas, pildydamas popierius.

Močiutė gulėjo sukniubusi virtuvėje prie durų, – galbūt įsiplieskus ugniai mėgino išeiti, bet pargriuvo nesuskaičiuojamoje galybėje popierių ir maišelių, sukrautų ir dabar išmėtytų visur, prie visų sienų, ant visų baldų, iki pat lubų, išskyrus ten, kur ugnis pasiėmė savo dalį. Jos veidas liko beveik neapdegęs, lygia it jaunos merginos oda, karščio ištempta ant skruostikaulių ir kaktos.

„Taip, tai mano močiutė.“

Kadaise su mama vartėm šeimos nuotraukų albumą, jose buvo dar mažas mano tėtis ir juokingi tų laikų vaikų vežimėliai. Tąkart žiūrėjom nespalvotas nuotraukas ir stebėjomės – jauna močiutė buvo kaip du vandens lašai panaši į mane.

„Mes išlaužėm spyną, tai jūs užkalkit duris, kad niekas nelandžiotų.“

Smulkaus sudėjimo, visiškai lengvutę, supakuotą į juodą maišą, močiutę išvežė. Išvažiavo ir ugniagesiai. Likau prie apdegusio buto, visai nepanašaus į kieno nors gyvenamą vietą. Išties jau ir nebegyvenamą. Priėjo kaimynė. Išsakė daug pikty žodžių.

Apie tai, kad daug metų niekas senole neva nesirūpino, nors kaimynai seniai skundėsi kaupiamu šiukšlynu, o po gaisro, girdi, iškart giminaičiai prisistatė. „Mūsų laiptinėje visi kaimynai paeiliui plauna laiptus. Jūsų močiutė nė karto nėra plovusi“, – užbaigė ji.

Nubėgau į savo namus, susiradau plaktuką, vinių, lentučių, pagriebiau šluotą, kibirą, skudurų ir kelias talpas vandens. Vonioj, akis į akį su veidrodžiu, krūptelėjau: toks pat smakras, kakta, antakių linija, ilga nosis ir įdubusios akys... Taip nutikdavo dar kurį laiką, naktį net palikdavau įjungtą lempelę, kad tamsa neprimintų.

Tąkart užkalniau apdegusio buto duris ir nuo viršaus iki apačios išploviau aprūkusių laiptinę. Tai buvo viskas, ką tą akimirką galėjau padaryti kaimynams. Tylus atsiprašymas ir bejėgiškumas, kad nieko, deja, nei aš, nei tėtis, nei mama, nei močiutės sesuo per ilgus gyvenimo metus negebėjom padaryti ir nuo keisto, pražūtingo įpročio atkalbėti.

„Ji buvo nepaprastai išsilavinusi ir intelektualiai moteris. Iš pagrotos operos ištraukos galėjo pasakyti, koks tai kūrinys. Vaikystėje to klausinėjo ir mus su sese“, – per gedulingus pietus pasakojo tėtis.

Močiutė Leokadija buvo labai protinga moteris. Paskutinį kartą su ja kalbėjomės per ne taip seniai vykusius rinkimus. Šviesaus proto, plataus akiračio, atvirų ir pasaulietišku pažiūrų, ji mums buvo tikra bendramintė, kaip retai nutinka anūkams su seneliais aptariant politiką. Vaikystėje ji kartais mane prižiūrėdavo arba mus aplankydavo, tiesa, labai retai. Ji domėdavosi, kaip sekasi ruošti namų darbus, ypač prancūzų kalbos, kurios ir ji kadaise mokėsi Kauno mergaičių gimnazijoje. Močiutė mokėjo prancūzų, anglų, vokiečių ir rusų kalbas, buvo baigusi tiksluosius mokslus. Savo šeimai, vaikams, ji buvo griežta ir reikli, bet niekada negirdėjau jos pakelto balso. Vaikystėje man rodė, kaip virti miniatiūrinės spurgas – šukutes. Metaliniame, tiesiai ant ugnies uždėtame puodelyje. Mažytis, tiesiai ant ugnies, veikiausiai ant žvakės, uždėtas puodelis, tikėtina, ir buvo gaisro priežastis. Ji gyveno radikaliai taupiai, nenaudojo nei dujų, nei vandens, o vienintelis maistas ilgus metus tebuvo varškė ir batonas.

Visą vasarą po gaisro tėtis pats vienas ir su mamos pagalba kuopė apdegusį butą, aš padėjau labai nedaug, tik kai atitrūkdavau nuo šeimos. Nebuvo taip paprasta, kad viską tiesiog surinktum ir išmestum, nes tarp suvyniotų popierių ir maišelių, ir dar vieno maišelio, ir dar vieno popierėlio galėjai rasti susuktą dviejų šimtų dolerių kupiūrą ar vestuvinį žiedą. Tarp daugybės reklaminių spaudinių ir plastiko esame radę tvarkingai sudėtus visus troleibuso bilietėlius nuo 1956 metų. Visus popierėlius nuo varškės. Visus mano namų darbų sąsiuvinius, tarp jų ir prancūzų kalbos, kuriuos močiutė viešėdama slapta pasiimdavo iš šiukšlių dėžės.

Kambariuose, nepaliestuose ugnies, nukraustę stirtas daiktų, tėtis su mama pagaliau prisikasė iki spintų. Ten buvo ilgai gulėję išgeltę audiniai, tarp jų ir kelios dešimtys naujų, su visomis etiketėmis, tarybiniais laikais gamintų vaikiškų pėdkelnių. „Jeigu jums su sese, kai buvote kaip tik tokio amžiaus, tų pėdkelnių ji taip ir nepadovanojo, tai kodėl jas pirkto?“ – niekaip negalėjo suprasti mama.

Tik nedaug ką iš rastų daiktų buvo galima naudoti – dūmų kvapas taip giliai buvo įsigėręs į popierių ir tekstilę, kad vertingiausius ilgai teko skalbti ir vėdinti. Tiesa, verti išsaugoti buvo vos keli – rankomis siuvinėta staltiesė, dabar dažnai patiesiama ant stalo, baltas, tankiais raštais austas lininis audinys, virtęs užuolaidomis...

Paskutinės daiktų kaugės kambario gilumoje buvo knygos, daug knygų, kai kurių po kelis vienodus egzempliorius – meno albumai, lituanistikos, istorijos veikalai. Tarp jų – pasaka „Skudurinė Onutė“, kurią iš mūsų namų močiutė dar mano vaikystėje, mamos dideliam pykčiui, pasiėmė, „kad vaikai nesugadintų“. Ir „Valgių gaminimas“ – trys egzemplioriai, iš kurių vienas dabar guli mano namų kulinariinių knygų lentynoje.

Šis pasakojimas, nepaisant to, kad piešia liūdną žmogaus likimą, atskleidžia žmones jungiantį santykį, kuriame socialinis kodas – visų visiems teikiamos dovanos – liko neišpildytas taip, kaip įprastai turėtų būti. Ir vis dėlto socialinis kodas niekur nedingo. Žodžiai *per visą gyvenimą nėra padovanojusi tau nė vienos dovanos* nusakė viso gyvenimo bendravimo su velione dramą: santykio stoką ir negalimybę susikalbėti, kai atmetama pati kalba.

Galbūt tikėtinas senyvos moters obsesinis kompulsinis sutrikimas neleido jai veikti kaip „reaguojančiam“ subjektui. Kitiems tikintis pagal socialinį kalbos kodą kuriamų santykių užtikrinimo (dalyvavimo dovanų mainų procese), šis lūkestis kaskart likdavo neišpildytas. Tačiau tai nereiškia, kad nebuvo intencijos. Tai, kad močiutės Leokadijos namuose gulėjo [*kelios dešimtys naujų, su visomis etiketėmis, tarybiniais laikais gamintų vaikiškų pėdkelnių*], rodo, kad jos galbūt galvota apie anūkes, joms skirta laiko ir dėmesio. Tik už socialinio pasaulio nubloškianti jėga lėmė, kad tos pėdkelnės, tvarkingai supakuotos, sugulė į spintą greta kitų kadaise buvusių vertybių, kurias drauge su liepsna senolė nusinešė anapus. Jai mirus, mirė ir jos gyvenimą lydėję daiktai. Ne visi. Kai kurie tapo kalbos ženklais, padėjusiais užbaigti santykio su pasauliu kūrimo paveikslą.

Frazė, apibūdinanti močiutę Leokadiją kaip neteikusią dovanų, vienu metu buvo ir tiesa, ir ne. Daiktus, galėjusius būti skirtais anūkėms, senolė pirko ir ryšį jautė, tik, negalėdama išsiskirti su pačiu daiktu, jo niekada taip ir nepavertė dovana, o kuriamą santykį išpildydavo kitaip. Norint sukurti ryšį su pasauliu ir užpildyti Aš santykio su Kitu tuštumą, reikėjo rasti kitą žaidimą, kuris užtikrintų šio ryšio gyvavimą. Moteriai būnant gyvai, tuo žaidimu tapo intelektualinis bendravimas – pokalbiai apie operą, politiką, namų darbus. Socialiniams ritualams nejautri sąmonė gebėjo kurti ryšį su aplinkiniais per nebuitinį kontekstą – visuomenės kultūrinį lauką, kuriam priklausė ir artimieji.

Šeimos nariams taip pat reikėjo rasti „meistriškumo žaidimą“, užtikrinantį ryšį su „nereaguojančiu Kitu“. Nupasakotoje gyvenimo istorijoje tokiu žaidybišku santykio kūrimo būdu tapo valgių receptų knyga ir kiti daiktai, įgavę neįteiktos, bet

gautos dovanos pavidalą. Ši ryšį užtikrina ir pats istorijos aprašymas, kaip bandymas per kūrybą apčiuopti, įreikšminti ir taip išsaugoti santykio buvimą.

Neįteiktą, bet gautą dovaną esu pavadinusi *dovanos inversija*, tik kiek kitame kontekste – struktūrinėje vestuvinio vogimo papročio analizėje: „Pavogtą daiktą atiduodant šis priimamas kaip ne–dovana, [o] kaip [gavėjui] jau priklausęs vertės objektas“ (Latinytė 2013: 144). Papasakotos istorijos atveju tai yra kita dovanos inversijos forma: ne dovana, bet ir ne vagystė, o palikimas, kada gaunama tai, kas neįteikta, tačiau vietoj atsilyginimo išlieka tik atmintis. Ji taip pat atsiduria dovanojimo reikšmių lauke kaip gedėjimas, „gedėjimo darbas“ ir duodamas laikas – tokią koncepciją aprašė J. Derrida, dekonstruodamas gedėjinimą kaip nesėkmei pasmerktą bandymą Kitą inkorporuoti, interiorizuoti Aš plotmėje, kas yra neįmanoma, todėl lieka tik vienintelis Aš santykis su savimi: „Gedžiu, vadinasi, esu“ (Derrida 1992b: 331). Toks yra ir šis patirties aprašymas.

IŠVADOS

Šiame rašinyje stengiausi atskleisti šiuolaikinių kasdienių praktikų – dovanojimo – tyrimo galimybes pasitelkdama fenomenologinės antropologijos prieigą. Toks būdas numato glaudų dalyvavimą aprašomoje patirtyje ir refleksiją to, kas, bandant suprasti reiškinių, vyksta.

Aprašyti dovanų neįteikimo ar netekties atvejai, įreikšminti ir įsirežę į atmintį, atsiskleidžia kaip unikalios žmogaus pasaulio patyrimo akimirkos. Socialinis kodas veikia kiekvieną iš jų, tačiau nedeterminuoja, nes anapus kodo atsiveria bandymas prisitaikyti arba pabėgti nuo diktuojamų elgesio rėmų ir naujės pusiausvyros paieškos.

Dovanos negalimybė, ne dovana, tyrimo metu tapo atpažįstama kaip nepatogumo būseną, tarsi stabtelėjimas laike. Ji žymi tarpasmeninio santykio suvokimo slinkti ir iškelia būtinybę iš naujo įvertinti patį santykį, kurį neįvykusi dovana turėjo nubrėžti. Tuo tarpu patiriamos situacijos suvokimo akimirka atlieka įreikšminimo judesį ir taip užtikrina atminties galimybę.

Skirtingos neįvykusios dovanos patirtys kiekviena savaip atskleidžia socialinio kodo ir jo išimčių veikimą. Pirmoji – dovanos atsisakymas, kai už gautą pagalbą viršininkui atnešęs butelį viskio istorijos herojus buvo išvarytas iš kabineto – leido atpažinti „sustojusio laiko“ akimirką ir nebūties įtampą, kai įprastas pasaulis tampa nebesuprantamas. Šios sustojusio laiko akimirkos metu įvykstantis savirefleksijos veiksmas sukuria distanciją tarp suvokiamo Aš – savęs paties ir Aš, esančio santykiu su Kitu. Ši įtampa taip pat persikelia iš patirties įvykio į atsiminimo ir pasakojimo įvykį ir taip tampa naujo patyrimo dalimi.

Antra situacija – užmarštis dovaną gavusiojo ir ją teikusiojo akimis. Ne vienas pašnekovas negalėjo prisiminti kokios nors sutuoktinio įteiktos dovanos, nors jomis

per šventes, sakė, keičiasi kasmet. Tai liudija, kad tarpasmeniniai santykiai šių dovanų teikimo metu nesikeitė, nusistovėjusi pasaulio tvarka nesusvyravo ir užmiršta įtampa veikė kaip ramybės būseną, įmanoma tol, kol yra paranki ir nepastebima. Tačiau tokia būseną nebūtinai sutampa ir sieja abu saistomus asmenis. Visai kitaip artimojo užmirštos ir perdovanotos dovanos atrodė jas įteikusiojo ir iki šiol prisimenantčiojo akimis. Tai, kas vienam buvo dovana ir ryšio su Kitu figūratyvinė išraiška, kitam buvo daiktas, patogus perdovanoti – tuščias signifikantas, atviras naujoms reikšmėms ir ryšiams kurti. Šioje situacijoje suvokimas apie reikšmės nesutapimą buvo nutolęs laike, tačiau visiškai taip pat suardė pasaulio nuspėjamumą ir lėmė santykio slinktį.

Trečiasis atvejis – planuota, bet neįteikta dovana: meno kūrinys, turėjęs būti padovanotas žymiam muzikantui. Tai parodė, kaip vietoj atsivėrusios prarajos buvo steigiamas naujas būdas kontroliuoti, paveikti pasaulį ir susigrąžinti pusiausvyrą. Šitaip „meistriškumo žaidimo“ metu iš pasyvaus bejėgiškumo būsenos žmogus gali pereiti į aktyvumo būseną ir siekti veikti pasaulį, kuris tau nepriklauso kaip Kitas, bet gali priklausyti kaip meistriškai vietoj to sukurtas žaidimas, įtraukiantis per reikšmės atpažinimą.

Ketvirta situacija – tragiška istorija moters, kuri visą gyvenimą namie liguistai kaupė daiktus ir artimiesiems nebuvo įteikusi nė vienos dovanos. Šį santykį permąstyti privertė po jos žūties gaisre artimųjų rasti daiktai ir kitaip, savitai, sukurtas tarpasmeninis santykis. Šiuo atveju „meistriškumo žaidimu“, sukuriančiu ryšį, vietoj neįteiktų dovanų tapo intelektualinis bendravimas – pasikalbėjimai apie operą, politiką, namų darbus. Tai parodė, kad socialiniams ritualams nejautri sąmonė geba kurti ryšį su aplinkiniais pasitelkdama kitą kontekstą. Tuo tarpu nepadovanoti daiktai tapo kalbos ženklais jau po mirties ir padėjo užbaigti žmogaus santykio su pasauliu paveikslą pasitelkiant atmintį ir gedėjimą, vietoj neįmanomo Aš santykio su Kitu užpildantį Aš buvimą su savimi.

Pasakojimai apie neįvykusias dovanas parodė, kad tiek dovanos, tiek bandymai jas apeiti yra kūrybos aktas: negalėdamas veikti Kito, Subjektas imasi žaidimo ir intersubjekcinį santykį pakeičia į subjekto ir objekto (dovanos) ryšį. Suprasti dovaną kaip kūrybos žanrą, vadinasi, pripažinti, kad nėra dviejų vienodų dovanų, kaip nėra dviejų vienodai parašytų eilėraščių, vienodų mįslių, paveikslų ar šokio judesių. Vienus iš kūrinių mes atsimeiname visą gyvenimą kaip mus keitusius ir formavusius. Kitus pamirštame vos išgirdę ar pamatę. Kaip ir dovanas. Norint pažinti dovaną kaip kūrybos objektą, tenka įsiskaityti į kiekvieno dovanojimo metu kuriamą pasaulį ir jo kontekstus.

LITERATŪRA

- Arendt Hannah 1958. *The Human Condition*, Chicago: University of Chicago Press.
- Balsys Rimantas 2017. *Lietuvių ir prūsų religinė elgsena: aukojimai, draudimai, teofanijos*: monografija, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Behnke Elizabeth 2010. “The Socially Shaped Body and the Critique of Corporeal Experience”, in: *Sartre on the Body*, edited by Katherine J. Morris, Dordrecht: Springer, p. 231–255.
- Benveniste Émile 1997. “Gift and Exchange in the Indo-European Vocabulary”, in: *The Logic of the Gift: Toward an Ethic of Generosity*, edited by Alan D. Schrift, New York–London: Routledge, p. 33–42.
- Bourdieu Pierre 1980. *Le sens pratique*, Paris: Les Éditions de Minuit.
- Bourdieu Pierre 2017. *Anthropologie économique: cours au Collège de France 1991–1993*, Paris: Seuil.
- Caillé Alain 1994. *Don, intérêt et désintéressement, Bourdieu, Mauss, Platon et quelques autres*, Paris: La Découverte / Mauss.
- Caillé Alain 2007. *Anthropologie du don*, Paris: La Découverte.
- de Certeau Michel 1990. *L'invention du quotidien*, vol. 1: *Arts de faire*, Paris: Gallimard.
- de Certeau Michel, Giard Luce, Mayol Pierre 1998. *The Practice of Everyday Life*, Mineapolis: University of Minnesota Press.
- Chauvier Éric 2014. „L'impression de familiarité rompue en anthropologie: de l'initiation au savoir. L'exemple d'un atelier de théâtre en Seine Saint-Denis“, in: *revue ¿ Interrogations ?*, N°18: *Implication et réflexivité – I. Entre composante de recherche et injonction statutaire*, prieda per internetą: <http://www.revue-interrogations.org/L-impression-de-familiarite-rompue>, [žiūrėta 2019-03-23].
- Chauvier Éric 2017. *Anthropologie de l'ordinaire: une conversation du regard*, Toulous: Anarcharis.
- Čepaitienė Auksuolė 2006. „Įvadas į kasdienybės studijas: kasdienybė kaip kultūrą tvarkanti erdvė“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, t. 5 (14), p. 11–26.
- Derrida Jacques 1991. *Donner le temps*, vol. 1: *La fausse monnaie*, Paris: Editions Galilée.
- Derrida Jacques 1992a. „Donner la mort“, in: *L'Éthique du don: Jacques Derrida et la pensée du don*, Jean-Michel Rabaté, Paris: Métailié-Transition, p. 11–108.
- Derrida Jacques 1992b. *Points de suspension*, Paris: Galilée.
- Highmore Ben 2002. *The Everyday Life Reader*, London: Routledge.
- Jackson Michael 1998. *Minima Ethnographica*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Jonutytė Jurga 2011. *Tradicijos sąvokos kaita*: monografija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Jonutytė Jurga 2017. „Tapatumas be stokos: trijų atminties vaizdinių apmąstymas“, *Tautosakos darbai*, t. 53, p. 31–46.
- Latinytė-Liogienė Rūta 2013. „Dovana kaip visuomenės formantas lietuviškų vestuvių papročiuose“, *Baltos lankos*, t. 37, p. 126–149.
- Lévi-Strauss Claude 1963. *Structural Anthropology*, New York: Basic Books.
- Lévi-Strauss Claude 1987 (1950). *Introduction to the Work of Marcel Mauss*, translated by Felicity Baker, London: Routledge & Kegan Paul.
- Mauss Marcel 1997. “Gift, Gift”, in: *The Logic of the Gift: Toward an Ethic of Generosity*, ed. by Alan D. Schrift, New York–London: Routledge, p. 28–32.
- Mauss Marcel 2002 (orig. 1923–1924). *Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*, prieda per internetą: http://classiques.uqac.ca/classiques/mauss_marcel/socio_et_anthro/2_essai_sur_le_don/essai_sur_le_don.html, [žiūrėta 2019-03-27].
- Merleau-Ponty Maurice 1964. *Signs*, Evanston: Northwestern University Press.
- Merleau-Ponty Maurice 1969. *La prose du monde*, Paris: Gallimard.
- Sahlins Marshall 1997. “The Spirit of the Gift”, in: *The Logic of the Gift: Toward an Ethic of Generosity*, ed. by Alan D. Schrift, New York–London: Routledge, p. 70–99.

- Schutz Alfred 1962. "On Multiple Realities", in: *Collected Papers*, vol. 1: *The Problem of Social Reality*, edited by M. Natanson, The Hague: Nijhoff, p. 207–259.
- Šidiškienė Irma 2007. „I. Kultūrinio tapatumo gairės. Simboliniai veiksmai vestuvėse“, in: *Lietuvos kultūra: Aukštaitijos papročiai*, sudarė Rasa Paukštytė-Šaknienė... [et al.], Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 111–152.
- Šmitienė Giedrė 2000. „Palankumo laikysena“, *Tautosakos darbai*, t. XII (XIX), p. 179–188.
- Šmitienė Giedrė 2014. „Neakivaizdinis pokalbis su Maurice'u Merleau-Ponty. Tradicinės kultūros tyrimas jausinio suvokimo plotmėje“, *Tautosakos darbai*, t. XLVII, p. 15–42.
- Šmitienė Giedrė 2017. „Man visa lengva“: etnologinis sąmonės tyrimas“, *Tautosakos darbai*, t. 53, p. 62–93.
- Šmitienė Giedrė 2018. „Paprasti laiškai: kontekstinio tyrimo metodika“, *Tautosakos darbai*, t. 55, p. 134–154.
- Vyšniauskaitė Angelė 1958. „Lietuvių valstiečių šeimos turiniai santykiai XIX a. – XX a. pirmaisiais dešimtmečiais“, in: *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. I, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, p. 260–269.
- Vyšniauskaitė Angelė, Kalnius Petras, Paukštytė-Šaknienė Rasa 2009. *Lietuvių šeima ir papročiai*: monografija, Vilnius: Mintis.

Not a Gift: Phenomenological Research of Everyday Experience

R Ū T A L A T I N Y T Ė

S u m m a r y

Keywords: gift, exchange, human relationship, research of everyday experience, phenomenological anthropology.

By using approaches of phenomenological anthropology and research of everyday experience, the author of the article introduces a possibility to study practices of gift giving and receiving, occurring in modern social life. Special attention is paid to a peculiar case of the gift giving – when a gift is not given, and the act of gift giving does not take place.

Every instance of gift giving or losing presents a unique moment in the life of an individual experiencing the world. The author analyzes descriptions of experience and qualitative unstructured interviews with commentaries, conducted especially for the purposes of this study, as well as her own experiences, which is typical for the method of phenomenological research. Various experiences of gift giving that did not take place are presented in the article. The first one can be defined as refusing of the gift – when an individual bringing a whiskey bottle in gratitude for his boss's help was kicked out from the latter's office. The second case comprises instances of memory loss from the perspective of the gift giver and the receivers. Numerous interviewees were not able to remember any gifts received from their spouses, although the gift exchange in the family was practiced during holidays every year. However, the gifts that some close persons had forgotten to give, or that were repeatedly given, present quite another matter from the point of view of the giver that still remembers them. The third case comprises the gift that was meant yet not given – a work of art dedicated to a well-known musician, but staying in the interviewee's home. The fourth case centers on a dramatic story of a woman who abnormally accumulated stuff in her house during her whole life, but has not once given anything to her family. After her tragical demise in a fire, her family members

found various things at her home and reshaped their personal attitude towards her, making the author to reconsider her attitude as well.

The analysis reveals ways in which the ungiven gifts both reflect and affect the interpersonal relationships, and possible meaning and place of these experiences in people's memory. The impossibility of the gift giving is recognized in every story as a state of uneasiness, as a certain lapse in time. It indicates a shift in perception of the interpersonal relationship and highlights the necessity of re-evaluation of the relationship that was supposed to be established by the ungiven gift.

The ungiven gift puts people off their stride, depriving them of the possibility of time for a while: it makes them understand that the Other is actually different from that Other, who the subject imagined existing in their mutual relationship. The rational consciousness feels lost, and until it finds another "I" in relation to the Other, the only possible relationship is the one between "I" and "Myself", which is separated from the world, time, and existence. However, the individual can move from the state of passive helplessness and adopt an active role in the mastership game. The concept of the mastership game presupposes an objective to influence the world that does not belong to the individual like the Other, but can be appropriated as a masterfully created game instead, subsumed by way of recognizing the meaning.

The mastership game is a creative movement that presupposes searching for a new meaningful form. Thus, the gift is also a creative act: while being unable to influence the Other, the subject becomes engaged in a game and replaces the intersubjective relationship with a connection between the subject and the object (gift). Therefore, two mutually immanent subjects are related by the gift that makes their interrelationship meaningful; or, likewise, become separated, when the gift is not given.

Gauta 2019-04-25